

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**D.A.NAZAROVA Z.N.MAMARAJABOVA
MAXSUS PEDAGOGIKA
(Surdopedagogika)**

DARSLIK

Ta‘lim yo‘nalishi: 5111900 – Defektologiya

TOSHKENT-2019

Mazkur darslik 5111900 – «Surdopedagogika» ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha Oliy ta’lim o‘quv muasasasida tahsil oluvchi talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, «Maxsus pedagogika» fani namunaviy dasturi asosida yaratilgan. Darslikda surdopedagogika fanining umumiy asoslari; surdopedagogikaning rivojlanish tarixi; eshitishda muammosi bo‘lgan bolalarning psixologogik-pedagogik tasnifi; kar bolalar va zaif eshituvchilar maktabi didaktikasi; eshitishda va aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitish mazmuni; eshitishda muammosi bo‘lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi; maxsus ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ilg‘or tajribalar, maxsus ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi, maxsus ta’lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish, surdopedagogikada integratsiya va inklyuziv ta’lim muammosi va yechimlari; eshitishda muammosi bo‘lgan bolalar ta’lim tizimida koxlear implantasiya ahamiyati masalalari yoritilgan.

Darslik 6 bo‘limdan iborat. Darslikning barcha bo‘limlarida ko‘tarilgan masalalar eshitishda muammosi bo‘lgan o‘quvchilarning nutqiy rivojlanishidagi o‘ziga xos xususiyatlar hisobga olgan holda korreksion yo‘nalishda tashkil etilishi yoritilgan. Darslik maxsus pedagogika sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida qo‘shimcha manba sifatida foydalanilishi mumkin.

Taqrizchilar:

L.R.Muminova

Pedagogika fanlari doktori, professor

M.Y.Ayupova

Pedagogika fanlari nomzodi, professor

D.Nurkeldiyeva

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

SO‘Z BOSHI

O‘zbekiston Respublikasidagi mustaqillik odimlari tufayli ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim samaradorligiga erishish ustivor vazifa qilib qo‘yilmoqda. Uzluksiz ta’limni amalga oshirishga qaratilgan davlat hujjatlari qabul qilindi va ular hayotga tadbiq etilmoqda.

Xalq ta’limining barkamol shaxs tarbiyasini, malakali mutaxassislar tayyorlashni yuqori va jahon talablari darajasiga mos ravishda amalga oshirish maqsad va vazifalari belgilandi. Bu jarayon «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni ro‘yobga chiqarishdagi zamonaviy bosqichda oliy ta’lim muassasalari mukammal ta’lim standartlari, o‘quv metodik qo‘llanmalar va darsliklarini yaratish kabi muammolarni hal etishni talab etmoqda. Xususan, «Maxsus pedagogika» (surdopedagogika) fanni o‘qitishdan maqsad – maxsus pedagogika fakulteti talabalarida eshitishda nuqsoni bor bolalarni maxsus ta’lim-tarbiya jarayoni nazariyasi va amaliyoti, eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning xususiyatlari, ularni rivojlantirish, korreksiya vositalarini yaratish, qo‘llash, o‘rganish masalalarini qamrab oladi.

Pedagogika oliy o‘quv yurtlari Defektologiya yo‘nalishi talabalari maxsus pedagogikaning metodologik asoslari, xalq ta’limi hamda pedagogika fanining hozirgi zamon talablari, rivojlanishida muammosi bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasi nazariyasi va amaliyotining hozirgi zamon holati bilan tanishib borishadi. O‘z mutaxassisliklariga binoan talabalar surdopedagogikaning metodologik asoslari, xalq ta’limi hamda pedagogika fanining hozirgi zamon talablari, eshitishda muammosi bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasi nazariyasi va amaliyotining hozirgi zamon holati bilan tanishib borishadi. Bunda “Surdopedagogika” kursi yetakchi o‘rin egallaydi.

Oliy o‘quv yurtlari bakalavriatida “Surdopedagogika” kursi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: eshitishda muammosi bo‘lgan bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash asoslarining nazariy bilimlari; amaliy kasbiy ko‘nikmalarining shakllanishi pedagogik qobiliyatlarining rivojlanishi; bo‘lajak kasbiga qiziqish, o‘z ustida ishlash hamda pedagogik ko‘nikmasini takomillashtirish. Bu borada, talabalarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga, ularning mustaqil, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, kasbiy bilim va ko‘nikmalarini egallashiga alohida e’tibor qaratiladi. Mazkur talablarga muvofiq ravishda darslikda nafaqat nazariy materiallar bayon etilgan, balki talabalarning mustaqil ishlashi uchun ham vazifalar ro‘yxati berilgan. Mazkur vazifalar mazmun jihatdan turlichadir. Unga materialni ongli ravishda idrok etishga, eshitadigan va eshitishda muammosi bo‘lgan bolalarning o‘qish

jarayonining umumiy va xususiy tomonlarini ajratishga, materialni qayta guruhlashtirishga, sxema va jadvallar tuzishga doir vazifalar kiritilgan. Qator vazifalarni talabalar maktab-internatga borganidan so'ng, laboratoriya mashg'ulotlarida yoki pedagogik amaliyot davrida bajarishi nazarda tutilgan.

Taklif etilayotgan darslik surdopedagog olimlarning tadqiqotlarini ma'lum tizimga keltiradi. Mualliflar mazkur darslikni yaratishda yetakchi olimlarning ishlari va xorijiy adabiyotlardan, internet tizimidagi axborotlardan foydalanishgan. Ayrim mavzular ma'lum darajada zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yoritilgan. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktab-internatlari xodimlarining ilg'or ish tajribasi natijalari keng miqyosida jalb etilgan.

«Maxsus pedagogika» (Surdopedagogika) darsligi olti bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'lim "Surdopedagogikaning umumiy masalalari" deb nomlanadi. Mazkur bo'lim surdopedagogika fanining mavzu bahsi, vazifalari va metodlari, nazariy asoslari, tadqiqot metodlari, surdopedagogning shaxsiy va kasbiy sifatlari, rivojlanish tarixi, eshitishda muammosi bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik tasnifi kabi masalalarni qamrab oladi.

Ikkinchi bo'lim "Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar ta'limining tashkil etilishi" deb nomlanib, eshitishda muammosi bo'lgan bolalar uchun tashkil etilgan ta'lim muassasalari tarmog'i, ta'limning mazmuni (o'quv reja, dastur va darsliklari, kompetensiyaviy yondashuvlar), o'qitish jarayonida ta'lim tamoyillarining qo'llanishi, ta'lim jarayonida qo'llanuvchi metodlar tavsifi, o'quv faoliyatini tashkiliy shakllari (dars, korreksion mashg'ulotlar, ularni tahlil qilish), maktablarda til o'qitish asoslari, maktablarda mehnat ta'limining asoslari va o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish, ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llanuvchi nutqiy vositalar, ta'lim jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kabi masalalar ochib beriladi.

Uchinchi bo'lim "Eshitishda va aqliy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalar ta'lim va tarbiyasining tashkil etilishi" deb nomlanib, eshitishda va aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish mazmuni, o'qitish xususiyatlari kabi masalalar yoritiladi.

To'rtinchi bo'lim "Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar tarbiyasining nazariy asoslari" deb nomlanib, mazkur bo'limda eshitishda muammosi bo'lgan bolalar maktab-internatlarida tarbiyaviy ishlarning tashkil etilishidagi o'ziga xoslik, tarbiyalash metodlari, oilada tarbiyalash kabi masalalar ochib beriladi.

Beshinchi bo'lim "Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi jarayonida hamkorlik ishlarining tashkil etilishi" deb nomlanadi. Ushbu bo'limda ota-onalar o'rtasida psixologik-pedagogik bilimlarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari, eshitishda muammosi bo'lgan o'quvchilarni

tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi, eshitishda muammosi bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi kabi masalalar yoritiladi.

Oltinchi bo'lim "Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasidagi zamonaviy yondashuvlar" deb nomlanib, pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va rivojlanish, maxsus ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilg'or tajribalar, maxsus ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi, maxsus ta'lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish, surdopedagogikada integratsiya va inklyuziv ta'lim muammosi: mohiyati, muammo va yechimlari, eshitishda muammosi bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasidagi zamonaviy yondashuvlar, koxlear implantatsiya – eshitishda muammosi bo'lgan bolalar nogironligini olishning samarali vositasi kabi masalalarni qamrabi oladi.

Har bir bo'lim talabalarning mustaqil ishlashi uchun vazifalar hamda adabiyotlar ro'yxati bilan yakunlanadi.

I BO'LIM

SURDOPEDAGOGIKANING UMUMIY MASALALARI

I BOB. SURDOPEDAGOGIKANING MAVZU BAHSI

1.1.1. Surdopedagogikaning mavzu bahsi, vazifalari

Surdopedagogika (lotincha “surdus” – so‘zidan olingan bo‘lib “karlik” degan ma‘noni bildiradi) defektologiyaning bir tarmog‘i bo‘lib, eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar ta‘lim-tarbiyasi masalalari hamda muammolari bilan shug‘ullanuvchi fandır.

Surdopedagogikaning asosiy vazifalari eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni pedagogik jihatdan har tomonlama o‘rganish, maxsus maktabda til o‘qitishni takomillashtirish, eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzini shakllantirish ishlarini yuqori pog‘onaga ko‘tarish; eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarga ta‘lim-tarbiya berish qonuniyatlarini o‘rganish va uni takomillashtirish, eshitish idrokining rivojlanish tizimi samaradorligini oshirish, o‘z bitiruvchilarining ma‘lum bir kasb yo‘nalishi bo‘yicha mehnat qilishlariga erishish; o‘qitishning texnik vositalarini takomillashtirish; maktabgacha ta‘lim muasasasining va maktab ta‘limining uzluksizligini ta‘minlash; respublika bo‘yicha medisina hamda xalq ta‘limi tarmoqlari ishlarini muvofiqlashtirish, erta tashxis tashxisi muammolarini o‘rganishdan iboratdir.

Surdopedagogika eshitishida muammosi bo‘lgan shaxslar ta‘limi, tarbiyasi va o‘qitilishi masalalari bilan shug‘ullanuvchi pedagogik fanlar qatoriga kiruvchi korreksiya pedagogikasining bir tarmog‘idir. Surdopedagogika fan sifatida eshitishida muammosi bo‘lgan shaxslar ta‘lim-tarbiyasi amaliyoti bilan chambarchas holda, shuningdek, ushbu amaliyotni har tomonlama o‘rganish hamda umumlashtirish asosida rivojlanadi. U nuqsonning oldini olish va kompensatsiyalash (o‘rnini bosish)ning ilmiy asoslangan yo‘l va vositalarini ishlab chiqish, shaxsning rivojlanish sharoitlarini asoslab berish bilan eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta‘lim-tarbiyasi amaliyotiga tubdan ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu holatdan kelib chiqqan holda o‘zbek surdopedagogikasi o‘z oldiga quyidagi vazifalarini hal qilishni qo‘ymoqda:

- eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarni har tomonlama pedagogik o‘rganish;
- eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta‘lim-tarbiyasi ob‘yektiv qonuniyatlarini o‘rganish,
- maxsus tashkil etilgan ta‘lim-tarbiyaning mohiyatini aniqlash;

- ilm asoslariga o‘qitish tizimini nazariy asoslab berish hamda ishlab chiqish;
- eshitish idrokini rivojlantirish, ona tilini o‘qitish, og‘zaki nutq (talaffuz)ni shakllantirish tizimini takomillashtirish;
- maxsus ta’lim tizimi mazmuni (o‘quv reja, ta’lim talab va dasturlari, darsliklar) ni ilmiy asoslagan holda takomillashtirish;
- maxsus muassasada korreksion-kompensator rivojlantiruvchi tavsifga ega o‘qitish va tarbiyaning nizom, metod va tashkiliy shakllarini ilmiy asoslagan holda takomillashtirish;
- o‘quvchilar ta’limi, ijtimoiy foydali mehnat hamda kasb tayyorgarligi tizimini takomillashtirish;
- eshitish nuqsonini korreksiyalash (to‘g‘irlash) va kompensatsiyalash (o‘rnini bosish) texnik vositalarini yaratish va takomillashtirish;
- maxsus maktabgacha ta’lim muassasasi, maktab-internati, oila va mahallaning eshitishida muammosi bo‘lgan o‘quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlash borasidagi faoliyatidagi hamkorliklarini kuchaytirish;
- maxsus pedagogik bilim va yutuqlarni targ‘ibot qilish, ommalashtirish;
- eshitishida muammosi bo‘lgan o‘quvchilarni inklyuziv ta’limni joriy etish orqali ijtimoiy hayotga erta uyg‘unlashtirish masalalarini hal qilish.

So‘nggi yillarda ta’lim sohasida sodir bo‘lgan qator ijobiy o‘zgarishlar rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar taqdiri masalalarini hal qilishda turli soha vakillari yangi yo‘nalishlardagi faoliyatlarining birlashuvi bilan chambarchas bog‘liq. Bolaning rivojlanishidagi me‘yordan chetga chiqishlarni erta tashxis qilish, muammo oqibatini bartaraf etish, qayta tiklash, rivojlanishida u yoki bu jihatdan muammosi bo‘lgan ilk va erta yoshdagi bolalarga pedagogik yordam ko‘rsatish, ularni umumta’lim muassasalariga uyg‘unlashtirish modellarini ishlab chiqish masalalari kun tartibida turgan dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ma’lumki, zamonaviy ta’lim tizimida so‘nggi vaqtlarda inklyuziv ta’lim g‘oyasi, respublikamiz sharoitida uni joriy etish masalalari tez-tez murojaat etilayotgan mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar eshitishining jarrohlik yo‘li bilan koxlear implantatsiya yordamida qayta tiklash bunday bolalarni «eshituvchilar» jamiyatiga qaytarish, ya’ni jamiyatga uyg‘unlashtirishning yana bir samarali yo‘li sanaladi. Koxlear implantatsiya (KI) – eshitish sezgilarini tiklash maqsadida jarrohlik yo‘li bilan ichki quloqda (quloqning ichki bo‘limida) joylashgan eshitish nervlarining afferent tolalariga bevosita elektr qo‘zg‘atuvchilik vazifasini bajaruvchi elektrod tizim (sistema)larni ulash. Hozirgi kunda eshitish muammosi turli darajada bo‘lgan shaxslarning eshitishini tiklashda turli-tuman OKAlaridan (qarang: *eshitish apparat (uskuna)lari*) foydalanilmoqda. Yuqori darajadagi sensonevral zaif eshituvchilik va karlik holatida ba’zi texnik,

fiziologik, patofiziologik sabablarga ko‘ra OKAlar nutqiy tovush idrokini birozgina yaxshilaydi yoki umuman idrok etish imkonini bermaydi. Surdoaudiologiya (lotincha *surdus* – kar va *audio* – eshityapman so‘zlaridan) sohasidagi izlanishlar, unga yangi texnologiyalarning joriy etilishi, bu jarayonda turli yo‘nalishdagi olimlar faoliyatining birlashuvi eshitishida chuqur muammosi bo‘lgan shaxslar eshitish idrokini yaxshilashning yangi usuli – ko‘pkanalli koxlear implantatsiya metodining ishlab chiqilishi imkonini berdi. Koxlear implantatsiya qilingan shaxslar bilan olib boriluvchi surdopedagogik ishlar zaruriy ahamiyatga ega. Operatsiyadan so‘ng surdopedagog, logopedlar tomonidan eshitish diqqatini rivojlantirish, ular nutqini o‘stirish bo‘yicha izchillik bilan amalga oshiriluvchi mashg‘ulotlar bolalarning ijtimoiy hayotga uyg‘unlashuvlarining muhim omili hisoblanadi. Ya‘ni bunday shaxslar eshitishni, nutqni faqatgina surdopedagog va yaqinlarining yordamida egallab borib, ijtimoiy hayotga erta uyg‘unlashadilar. Shu sababli bunday operatsiyadan so‘ng bolalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni, tashkil etilishini respublikamiz shart-sharoitlariga bog‘liq holda ishlab chiqish surdopedagogika fanining dolzarb vazifalaridan biri sanaladi. Turli yoshda eshitish muammolari mohiyatining turlicha namoyon bo‘lishi surdopedagogikani uch mustaqil yo‘nalishda: maktabgacha, maktab hamda kattalar surdopedagogikasi sifatida tadqiq qilishni talab qiladi. Bir necha asrlar davomida jahon surdopedagogik nazariya va amaliyoti eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar rivojlanish xususiyatlari hamda bilish imkoniyatlari, shuningdek, nuqsonning murakkab tuzilishi hakidagi bilim va tajribalarni to‘pladi (Arastu, J.Kardano, P.Ponse, X.Bonet, Sh.M.Epe, S.Geynike, L.S.Vigotskiy, S.A.Zikov, R.M.Boskis va b.). Respublikamizda maxsus ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, jumladan, eshitishida muammolari bo‘lgan bolalarning ijtimoiy hayotga uyg‘unlashuvlarining «kaliti» sanalgan nutqni rivojlantirish tizimini, maxsus ta‘lim muassasasining ota-onalar bilan hamkorlikda olib boruvchi ish jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish va ularni sifat jihatdan yuqoriga ko‘tarishni ta‘minlashda milliy pedagogikamiz asoschilarining qoldirgan boy ilmiy, adabiy va pedagogik merosi muhim ahamiyat kasb etadi. Surdopedagogika uchun til va taffakur birligi haqidagi ta‘limot bosh mezon hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa bo‘lib, u birgalikda mehnat qiluvchilarning muloqotga muhtojliklari ta‘sirida yuzaga keldi. Til muloqot vositasi va fikrlash vositasidir. Til va taffakur birligining mohiyati fiziolog, psixolog, tilshunos, faylasuflar tadqiqotlari orqali tasdiqlangan.

Til mohiyatini tushunish. Kar va zaif eshituvchi bolalarga zamonaviy ta‘lim berish til mohiyatini tushunish ta‘limotiga tayanadi. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta‘lim tizimini takomillashtirish ushbu toifa bolalarining ona tilini egallashlarining qonuniyatlari, karlik va zaif eshituvchilik patofiziologiyasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Surdopedagogika uchun L.S.Vigotskiy tomonidan

taklif etilgan «nuqsonning murakkab tuzilishi» nazariyasi asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni, birlamchi muammolar (karlik, zaif egshituvchilik) ikkilamchi muammo («soqovlik» yoki faqat mustaqil holatda egallangan meyoridan chetga chiqqan uzuq-yuluq tovushlardan iborat nutqiy malakalarga ega bo'lish)ni yetaklab keladi. Ikkilamchi muammo esa, o'z navbatida, so'z-mantiqiy, abstrakt tafakkur rivojlanishini chegaralaydi. Natijada bunday bolalarning atrof olamni o'zgacha tushunishi, pirovardida dunyoqarashining tor darajada rivojlanishi holati sodir bo'ladi. Chunki aynan ikkilamchi muammo bolalarning meyorida rivojlanishlariga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Surdopedagogika umumiy pedagogika, o'zbek xalqi etnopedagogikasining ma'lumotlaridan eshitmaydigan bolalar xususiyatlari, ularning imkoniyatlarini hisobga olgan holda ijodiy foydalaniladi. Korreksiya pedagogikasining metodologik asoslari, umumiy bosh nazariy va amaliy vazifalari surdopedagogikaning barcha yondosh tarmoqlar bilan chambarchas holda rivojlanishini taqozo qiladi.

Surdopedagogika eshitmaydigan bolalar psixologik shaxsiy xususiyatlari qonuniyatlarini ochib beruvchi surdopsixologiya fani bilan ham izchil bog'liq. Fiziologiya, anatomiya, otorinolarologiya, audiologiya sohalaridagi bilimlardan surdopedagogika eshitmaydigan bolalarning tabaqalab o'qitilishi, eshitish idroki va og'zaki nutqini shakllantirish muammolarini hal qilishda foydalanadi. Xuddi shu muammolarni hal qilishda, shuningdek, surdotexnik vositalarini ham keng qo'llash talab etilishi surdopedagogikaning surdotexnika bilan aloqadorligini asoslab beradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim-tarbiyasi Yevropadagi qator mamlakatlarda olib borilgan. Kar bolalarni yakka o'qitishda o'sha vaqtning buyuk olimi Djerolamo Kardano (1501-1576) «karlik va soqovlikka» fiziologik tushuncha berdi. U tomonidan birinchi bo'lib karlar bilan ishlash metodi ishlab chiqildi. XV-XVIII asrlarda karlarni yakka o'qitishda 2 xil oqimi tashkil qilindi.

1-oqimga mansub – X.P.Bonet (Ispaniya), D.Bo'lver, D.Vallis (Angliya) va h.k. nutqning har xil turlari: so'zli, yozma, daktil, imo-ishora nutqlaridan foydalanish g'oyasini ilgari suradi.

2-oqimga mansub – F.M.Van Gelmont, I.K.Amman (Gollandiya), F.L.Terkiy (Italiya), V.Kerger, G.Rafelg (Germaniya)lar o'qitish va muloqotda faqat so'zli nutqdan foydalanish tavsiya etadi¹.

XVIII asrning 2-yarmida Fransiya, Germaniya, Angliya, Avstriyada karlar uchun maxsus o'qishlar ochildi. Sharl Mishel epe (1712-1789) Parijda karlar uchun institut ochdi. Shu bilan bir qatorda, u «mimik metod» yaratuvchisi hamdir.

¹ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

1778 yil Germaniyada ham karlar uchun institut ochildi, u erda “sof og‘zaki metod”dan foydalanildi. Uning asoschisi Samuil Geynike (1727-1790) bo‘lib, bu tizim XIX asrning oxiriga kelib, G‘arbiy Yevropaning hamma shaharlariga tarqaldi. AQShda birinchi karlar uchun maktab 1817 yili tashkil qilindi².

Rossiyada ham karlar haqida ma‘lumotlar mavjud. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Rossiyada maxsus o‘qishlar Peterburgda, so‘ng Varshava, Riga va boshqa shaharlarda ochildi. XX asrning boshlariga kelib, eshitishida nuqsoni bor bolalarni o‘qitishning yangi tizimi ishlab chiqildi. Unda rus surdopedagoglaridan V.I.Fleri (1800-1856), G.A.Gilkova (1778-1858), A.F.Ostrogradskiy (1853-1907), I.A.Vasilev (1867-1941), N.M.Logovskiy (1863-1933), F.A.Rau (1868-1957)lar faoliyat ko‘rsatishdi. Ularning asosiy e‘tibori eshitishida nuqsoni bor bolalarga kasbiy darajada ta‘lim-tarbiya berishdir.

Surdopedagogika umumiy pedagogikaning tamoyillari, metodlari, ta‘lim berish va tarbiyalash vositalaridan keng foydalanadi. Bu metodlardan eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning tarbiyasi, o‘qishi va rivojlanishida qo‘llaniladi. Hozirgi vaqtda kar va zaif eshituvchilarning ta‘limida to‘g‘ri talaffuz qilish, o‘qitishning yanada rivojlanishida surdo texnikaviy asboblardan keng ko‘lamli foydalanishni talab qilyapti. Shundan dalolat beradiki, surdopedagogika surdotexnika fani bilan ham uzviy bog‘liqdir. Surdopedagogika uchun buyuk psixolog defektolog L.S.Vigotskiyning “nuqsonning murakkab tuzilishi” haqidagi ta‘limoti muhim ahamiyatga ega. Ushbu ta‘limot bo‘yicha, birlamchi nuqson, o‘z navbatida, ikkilamchi nuqsonni etaklab keladi. Mana shu ikkilamchi nuqson o‘z ortidan ko‘pgina nuqsonlarni etaklab kelishi shaxsning meyorda rivojlanishiga ma‘lum to‘sqinliklarni yuzaga keltiradi.

Defektologiyaning asosiy vazifasi aynan mana shu ikkilamchi nuqsonni bartaraf etishdan iborat. Surdopedagogika sohasida eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar va kattalarni maktabda o‘qitishning ko‘plab metodikalari mavjud. Umumiy fanlar – tarix, matematika, tabiatshunoslik kabi fanlar bilan bir qatorda maxsus fanlar – eshitish qobiliyatini rivojlantirish, to‘g‘ri talaffuzni shakllantirish, nutq o‘stirish, labdan o‘qishga o‘rgatish, predmet amaliy ta‘limi kabi metodikalari yaratilgan³.

Surdopedagogika fanining tizimiga surdopedagogika tarixi ham kiradi. Unda har xil tarixiy davrlarda eshitish qobiliyati sust rivojlangan bolalar bilan qanday ish olib borilganligi yoritiladi.

Surdopedagogikaning va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi. Surdopedagogika umumiy pedagogikaning tamoyillari, metodlari, ta‘lim berish va tarbiyalash vositalaridan keng foydalanadi. Bu metodlardan eshitishida

² M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

³ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

nuqsoni bor bo'lgan bolalarning tarbiyasi, o'qishi va rivojlanishida qo'llaniladi. Surdopedagogika yana surdopsixologiya bilan ham chambarchas bog'langan.

Surdopsixologiya kar va zaif eshituvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi va kar va zaif eshituvchi bolalar shaxsni shakllanishining xususiyatlarini ochib beradi. Surdopsixologiya fani kar va zaif eshituvchi bolalarga ta'lim-tarbiya berish, rivojlanishidagi nuqsonlarini bartaraf qilish, ya'ni korreksiya, kompensatsiya ishlarini qanday yo'nalishda olib borish yo'llarini aniqlab beradi. Maxsus maktablarda ta'lim-tarbiya berishning sifatini tekshirish, yaxshilash borasida maxsus surdopsixologik tadqiqotlar olib boriladi. Maxsus maktablarda tovushni kuchaytiradigan moslamalar, daktil tebranish uskunalaridan keng foydalaniladi. Hozirgi vaqtda surdopedagogika kar va zaif eshituvchilarning talaffuz qilish, o'qitish yanada rivojlanishida surdo texnikaviy asboblardan keng ko'lamli foydalanishni talab qilyapti.

1.1.2. Surdopedagogikaning tadqiqot metodlari

Surdopedagogikaning metodlari eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganish, ularni o'qitish jarayonini nisbatan yuqori pog'onaga ko'tarish, shuningdek, ushbu toifa shaxslarning kelgusi hayotda o'z o'rinlarini topishlariga xizmat qiladi. Buning uchun qator metod va yo'llardan foydalaniladi.

Ilmiy adabiyotlarni o'rganish. Surdopedagogikaning muammolaridan biri maxsus zamonaviy adabiyotlar darslik, metodik to'plamlar; ilmiy jurnallardagi maqolalar; ilmiy adabiyotlar pedagogika, psixologiya, surdopsixologiya va defektologiyaning boshqa tarmoqlari; maxsus adabiyot defektologiya lug'ati, pedagogika ensiklopediyasi; mashhur surdopedagoglar faoliyati; surdopedagogik muassasalarning ishlari ma'ruzalar, hisobotlarni o'rganish va rivojlantirishdir.

Surdopedagoglarning adabiyotlar bilan ishlashi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlanish davrlarini o'rganishga imkon yaratadi. Ushbu metod o'z tarkibiga quyidagilarni oladi:

- surdopedagogikaga oid zamonaviy maxsus adabiyotlar (monografiya, o'quv va metodik qo'llanmalar, maqolalar to'plami, darsliklar va b.);
- ommaviy axborot vositalari (matbuot, ilmiy jurnallardagi maqolalar);
- yondosh fanlarga oid ilmiy adabiyotlar (pedagogika, psixologiya, surdopsixologiya, audiologiya va korreksiya pedagogikasining boshqa jabhalari);
- turli sohalarga oid lug'at va ensiklopediyalar;
- surdopedagog – olimlarning asarlarini o'rganish.

Pedagogik sinov-tajriba (eksperiment) – o‘quv-tarbiya jarayonida o‘tkaziladigan ilmiy asoslangan tajriba. Uning asosiy maqsadi ilmiy farazlarni amaliy tekshirish (sinovi) bo‘lib, o‘quv-tarbiya ishining keng ko‘lami, maqsadga yo‘naltirilgan tadqiqotidan iborat. Eksperimentning natijalarini matematik metodlar orqali tahlil qilish sinov-tajriba samaradorligini aniqlash imkonini beradi hamda ilmiy farazni tasdiqlash, o‘quv-tarbiya jarayoni va ta‘lim metodikasiga o‘zgartirish kiritishda qo‘llanadi. Pedagogik nazoratni tashkil qilish muayyan maqsad asosida amalga oshiriladi. Jumladan, pedagogik jarayonlarning vazifasi, ish rejasi, nazorat jarayoni aniq va to‘liq qamrab olinadi.

Kuzatish maqsadi tajriba to‘plash va ilmiy-pedagogik tahlildir. Kuzatuvchi darsda o‘quvchilarning darsdagi mavzuni qay darajada qabul qilishini, darsdan tashqari olib boriladigan tarbiyaviy ishlarini kuzatib tahlil qilib boradi. Kuzatishda o‘quv tarbiyaviy ishlarning natijasi aniqlanadi. Bu natija salbiy yoki ijobiy bo‘lishi mumkin. Kuzatuv jarayonida zamonaviy texnik vositalardan foydalanish yaxshi natijalar beradi.

Pedagogik kuzatish – eshitmaydigan bolalar maktab-internatlari o‘quv-tarbiya jarayonini maqsadli, tizimli o‘rganishni anglatadi. Kuzatishni tashkil etishda pedagogik jarayonning maqsadi, vazifalari, uni olib borish rejasi aniqlanadi. Kuzatish aniq va xolisona belgilab boriladi. Dalillarni to‘plash, ularni tizimlashtirish va ilmiy-pedagogik tahlil qilish kuzatish vazifalari hisoblanadi. O‘quv-tarbiya ishi holati va uning natijalarini o‘rganishda ham ijobiy, ham salbiy dalillar asoslanadi. Dars va mashg‘ulotlarni videotasmalarga tushurish haqiqiy ilmiy tahlil qilish imkonini beradi.

Ilg‘or pedagogik tajribani o‘rganish. Ilgor pedagogik tajribani o‘rganish o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan tamoyil, metod, metodikalar, pedagogik ta‘sir, bilim, qobiliyat, o‘quvchilar rivojlanishidagi o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi.

Ko‘pgina kuzatuvchi surdopedagoglar ilg‘or o‘qituvchi va tarbiyachilar tajribasidan foydalanadilar. Tajribali kuzatuvchilar ilg‘or o‘qituvchilar ish tajribasidan foydalanadi, yosh va boshqa o‘qituvchilar ishi bilan taqqoslaydi. Ilg‘or pedagoglarning tajribasini o‘rganish uzoq muddatga rejalashtirilgan, aniq ishlab chiqilgan reja bo‘yicha amalga oshiriladi. Pedagogik tajriba-o‘quv yoki tarbiyaviy jarayondagi ilmiy muassaddir. Kuzatuvchi pedagogik jarayonni biror maqsadga yo‘naltirilgan holda tuzadi yoki o‘zgartiradi. Tajriba olib borishda kim bilimni, uning olib borilishini, tajriba natijasi va javoblarni bilishi kerak. Shu tajribadan olingan javoblarni tahlil qilishda matematik metodlardan foydalaniladi va bu pedagogik jarayonga aniqlik kiritiladi. Surdopedagogikaning tadqiqotlaridan biri maxsus maktab-internatlar ilg‘or o‘qituvchi va tarbiyachilarining tajribalarini o‘rganish hisoblanadi. Pedagogik tajribani o‘rganish keyinchalik uni ommalashtirishni nazarda tutib, aniq belgilangan

reja hamda o'tkazish metodikasiga ega bo'lishi lozim. Pedagogik tajribani o'rganish va ommalashtirish maxsus o'quv-tajriba jarayonini takomillashtirish yo'l va vositalarini ishlab chiqishga yo'naltiriladi.

So'rovnoma. Bolalarni o'rganishda keng qo'llaniladigan metodlardan biri so'rovnomadir. So'rovnoma yozma (testlar) yoki intervyu (so'zli) tarzida bo'lishi mumkin. Bu metod o'qituvchi yoki ota-onalar tomonidan o'rganilayotgan ob'yektning yoki shaxsning qiziqishlari hamda qarashlarini o'rganishda qo'llaniladi. So'rovnoma metodi so'rovnomalarni to'ldirish va intervyu (og'zaki javob) ko'rinishida olib boriladi. So'rovni o'tkazishda savollarning aniq bayon etilishi, ularning tadqiqot vazifasiga mos bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. So'rov metodi o'quvchi, o'qituvchi yoki ota-onalar qiziqish, dunyoqarash, layoqatlarini o'rganish va u orqali ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga qaratiladi.

Suhbat. Suhbat metodi kar va zaif eshituvchi o'quvchilar va ularning ota-onalari, surdopedagoglardan ma'lumotlar olishda qo'llaniladi. Bunda pedagog kuzatilayotgan shaxsga oldindan aniq maqsadga yo'naltirilgan savollar tuzgan bo'lishi lozim. Suhbat metodi zaruriy ma'lumotlarni olishni nazarda tutib, uning samaradorligi tabiiy psixologik muhitni yarata olish, olib boruvchining suhbatdoshi bilan majburiy bo'lmagan muloqotni o'rnatishga bog'liq. Pedagog avvaldan maqsadga yo'naltirilgan savollarni tayyorlab qo'yishi lozim. Suhbatning mazmuni qaydnomada aks ettiriladi.

Bolalar ishini o'rganish. Bolalar ishini o'rganish metodi bolalarning bilimlari va qobiliyatlarini aniqlashda yordam beradi. Bunda har xil rasmlar, har xil qog'ozlar, plastilinlardan foydalaniladi. Ularning ishi tahlil qilinganda, uning bajarish tezligi, bosqichma-bosqich bajarilishi, xatolari va hisobga olinadi. Ularning bilimlarini aniqlashda o'qituvchi yoki kuzatuvchi insho, bayon kabi yozma ishlar, o'tkazishi mumkin.

Bolalar ishlarini o'rganish. Ushbu metoddan foydalanish o'quvchilar bilim va malakalarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Bolalar ishlarini o'rganish orqali o'qituvchi faoliyatining tizimi haqida ma'lumot ham olish mumkin. Bu metod orqali o'quvchilar ishlarining faqatgina natijasi o'rganilmay, balki uning bosqichlari ham tadqiq qilinadi.

Maktab hujjatlarini o'rganish. Pedagogik hujjatlarni o'rganish (dars konspekti, darsdan tashqari o'quv mashg'ulotlari, o'quv-tarbiyaviy reja, bayonnoma, pedagoglar yig'ilishining hisoboti, o'qituvchilarning metodik yig'ilishlari) o'quv-tarbiyaviy jarayoni, maktabdagi pedagoglarning erishgan yutuqlarini, tajribalarini o'rganish mumkin. O'quvchilarning shaxsiy hujjatlarini o'rganish, har bir o'quvchi ruhiyatini, qobiliyatini aniqlashda yordam beradi. Maktab hujjatlarini o'rganish: dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarning ishlanmalari, o'quv-

tarbiya jarayonining rejasi, pedagogik kengash va metod birlashmalar qaydnoma va hisobotlarini o'rganish maktab-internatda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilinishi, pedagogik jamoa faoliyati, erishgan natijalari haqida ma'lumot olishga imkoniyat yaratadi. Ushbu yo'nalishda ish olib borish ham nazariy bilimlar rivojiga, ham amaliyotning samaradorligini ko'tarishga xizmat qiladi.

Mavzuda yoritilgan qismlar haqida bilim va ma'lumotlarga ega bo'lish kar va zaif eshituvchi bolalar maktablari o'quv-tarbiya jarayonini samarali isloh qilish va sifat ko'rsatkichi yuqorilashuvini ta'minlaydi. Chunki «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» amaliy yechimining ushbu bosqichida aynan o'qituvchilar faoliyati omili hal qiluvchi rolni egallaydi.

1.1.3. Surdopedagogning shaxsiy va kasbiy sifatlari

Surdopedagogning asosiy vazifalari va uning shaxsiga qo'yiladigan talablar. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish, Respublika ta'lim tizimida olib borilayotgan islohatlar muvaffaqiyatini ta'minlash, ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan surdopedagog, tarbiyachi, ishlab chiqarish ustalarining ma'naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariga ham bog'liqdir. Shaxsni tarbiyalash ishi nihoyatda murakkab faoliyat jarayoni bo'lib, juda qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk kishilari jalb etilgandir. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. O'zbekiston Respublikasida surdopedagog kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'ymoqda. Chunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni qayd etadi: «Tarbiyachi – ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirish, ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo'lishi kerak»⁴.

O'qituvchi kadrlarni tayyorlashning yaxshilanishi xalq ta'limining muvaffaqiyatli qayta qurish omillaridan biridir. Pedagogik kadrlarni tayyorlashning sifatlarini oshirish negizida oliy ta'limning fundamental g'oyasi yotadi. Fundamental bilimlar uzoq vaqtgacha eskirmaydi, sekin-asta o'zgaradi. Nazariy umumlashtirish yuqori pog'onada xarakterlanadi. Ayni vaqtda bilimlarni professional aktuallashtirish asosiy ma'noni bildiradi. Bu yangilanish va

⁴ Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. -T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni, 1999. -89.b.

boyitilishda bo'lajak o'qituvchining psixologik ma'lumoti kerak bo'ladi. O'qituvchi fikrlash madaniyatiga ega bo'lishi kerak, bu uning tahlil qilish qobiliyatini aniqlaydi. A.V.Lunacharskiy shaxs sifatlarini ochib, bunday yozgan edi: „Pedagog insoniylik idealini o'zida shakllantirish lozim”. Surdopedagog shaxsi qaysi talablarni qondirish kerak? O'qituvchi shaxsini sotsial faol shakllanishida ilmiy dunyoqarash asosiy rol o'ynaydi. O'qituvchi va tarbiyachining g'oyaviy ishonchi uning shaxsiy ichki sifatleri bilan uzviy bog'langan. Surdopedagog faoliyatidagi faoliyat uning pedagogik qobiliyati bilan aniqlanadi.

Pedagogik qobiliyat – bu mohir pedagoglikka erishishdir. Pedagogik qobiliyatning tuzilishiga psixologo-pedagogik aniq ta'surotga ega bo'lish va kuzatuvchanlik, tashkilotchilik qobiliyatlari kiradi. Pedagogik qobiliyat faoliyat jarayonida shakllanadi. Eruditsiya, ya'ni chuqur o'zlashtirish-surdopedagogning shartli sifatlaridan biri hisoblanadi.

Rus surdopedagogi N.M.Logovskiy: „Kar-soqovlar o'qituvchisining asosiy shartlaridan biri asosli pedagogik ma'lumot. Kar-soqov bolalarni o'qitadigan o'qituvchilar eng qobiliyatli asosli tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchilardir. Surdopedagog har tomonlama chuqur bilimga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birgalikda o'z predmetini hamda surdopedagogikaning zamonaviy muammolaridan birini yaxshi bilishi kerak. Surdopedagogning professional malakasining asosiy belgilari: umumiy va mahsus psixologo-pedagogik tayyorgarlikning yuqori pog'onasi; anomal bola umumiy rivojlanishining xususiyatlari, shuningdek, yakka psixologik xususiyatlari; maqsad, metod va vazifalar tamoyillarini tushunish. Bu bilimlar surdopedagogning eruditsiyasining maxsus tomonlarini tashkil qiladi. Lekin bilimlar qanchalik chuqur bo'lmasin surdopedagogka pedagogik faoliyatida muvaffaqiyat keltirmaydi, agarda u bolalarga bo'lgan munosabatida bir muncha sifatlarga ega bo'lmasa. Eng avvalo bu-bolalarni sevishdir.

Maxsus maktablarda ishlash eshitish qobiliyati buzilgan, ya'ni sust bo'lgan bolalarni ham yaxshi ko'rishni talab qiladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar o'zlarining ko'p vaqtlarini maktab internatlarida o'tkazishadi. Shuning uchun o'qituvchi ularning hayotida katta rol o'ynaydi. Bolalarga bo'lgan muhabbat va hurmat surdopedagogka bolalar bilan muloqotda bo'lish, ularning ishonchini qozonish, qiziqishlarini tushunish, ichki dunyosini tushunishga yordam beradi. V.A.Suxomlinskiy fikricha, bolaning pedagogka ishonchi tarbiyachi va tarbiyalanuvchining o'zaro ishonchi „bu elementar va eng murakkab, eng aqlli tarbiyalash qoidasidir”. Pedagogning insoniyliigi, bolalarga bo'lgan chuqur muhabbati talabchanlik va qat'iyatlik bilan birgalikda olib borilishi kerak.

Mutaxassislik pedagogik vazifalarni ko'ra bilishi, ularni mustaqil shakllantirishi va hal qilish vositalarini topishdir. Pedagogik faoliyatda

mutaxassislikni egallash uchun har bir pedagogda izlanuvchanlikni, konstruktiv, tashkilotchilik va kommunikativ faoliyatini shakllantirish kerak.

Gnostik funksiya-psixologik-pedagogik va maxsus bilimlar saviyasini oshirish mahoratida; umumiy va maxsus adabiyot bilan ishlash; surdopedagogika, surdopsixologiya, maxsus metodika bo'yicha bilimlarni bolalarning ta'lim va tarbiyasida ishlatishda; o'z ishlari natijalari va ish tajribalarini tahlil qilishda; ilg'or pedagogik tajribani umumlashtirishda namoyon bo'ladi.

Izlanuvchanlik funksiya – maxsus adabiyotni tahlil qilish mahoratini, pedagogik jarayonda oddiy eksperimentlarni qo'yish mahoratini, muammoli masalalarni o'z ichiga oladi.

Surdopedagog nutq faoliyatining tiklanish xususiyatlarini o'rganishni bilishi kerak.

Proyektiv funksiya – o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish mahoratini; pedagogik faoliyatning perspektiv va kundalik rejalashtirishni amalga oshirish; nutqni shakllantirishni ratsional yo'llarini va eshitish qobiliyatini rivojlantirishni, har-xil turdagi eshitish apparatlaridan foydalanishni aniqlash; aniq o'quv-tarbiyaviy topshiriqlarni aniqlash bilan belgilanadi.

Konstruktiv-tashkiliy funksiya – pedagogik jarayonning natijaviy tuzilishiga qaratilgan:

- pedagog kar va zaif eshituvchi bolalar bilan alohida yondashib, o'quv tarbiyaviy ishlarni olib borish;
- surdopedagog-o'qituvchi, eshitish qobiliyatini rivojlantiruvchi o'qituvchi, sinf rahbari, fan o'qituvchisi, maktab-internat tarbiyachisi funksiyalarini bajarish;
- o'qitishning turli xil shakl va uslublarini qo'llash;
- har bir mashg'ulotga o'tgan darslar bilan bog'liq holda material tanlash;
- bolalarni qo'yilgan maqsadlarni bajarishini tashkil qilish;
- o'quvchilar orasida maktabni bitirgandan keyingi kasbga yo'naltirish ishlarini olib borish;
- ta'lim jarayonida ko'rgazmali va didaktik materiallarni tayyorlash va qo'llash;
- pedagogik jarayonda umumtexnikaviy va maxsus texnika vositalaridan foydalanish;
- o'z ish joyini kerakli jihozlar bilan tashkil qilish;
- talab qilingan hujjatlarni yuritish;
- ota-onalar orasida siyosiy va pedagogik ishlarni olib borish va hokazo mahoratlarga ega bo'lish lozim.

Diagnostik funksiya – bolalar jamoasi va o'quvchi shaxsini pedagogik o'rganishga qaratilgan.

Sinfni va har bir o'quvchini alohida o'rganish – har bir o'qituvchi, sinf rahbari, maxsus maktab-internat tarbiyachisi ishining asosiy qismidir.

O'quv-tarbiyaviy jarayonni to'g'ri tashkil qilish uchun surdopedagog sinf va har bir o'quvchi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Buning uchun surdopedagog anamnestic ma'lumot yig'ish, shaxsiy varaqalar bilan tanishish uslublaridan foydalanadi.

Koordinal funksiya, ya'ni boshqarish funksiya – surdopedagogning o'quvchilarga pedagogik yo'nalishning ta'sirini mazmunini birlashtirishni bildiradi.

- maxsus maktablarda o'qituvchi va tarbiyachining kuchlarini birlashtirish;
- o'quvchilarning oilalari va hamkasblari orasidagi va ularning o'zaro munosabatlari haqida muloqot o'rnatish;
- ota-onalarni maxsus maktab ishlarida faol qatnashishga o'rgatish;
- o'quvchilar jamoasini boshqarishni o'rgatish kabi mahoratlar talab qilinadi.

Kommunikativ funksiya – surdopedagogning hamkasblari, bolalar, ota-onalar bilan birga olib borilgan ijodiy ishlarda namoyon bo'ladi.

Bu funksiya quyidagi mahoratlarni talab qiladi:

- bolalar bilan pedagogik munosabatlarni, (ya'ni hurmat, talabchanlik, ishonch, sabr-toqat kabilarni) shakllantirish;
- hamkasblar va o'quvchilarning ota-onalari bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatish;
- daktil va test yordamida kar va zaif eshituvchi bolalar bilan muloqotda bo'lish;
- guruh bolalarining o'zaro munosabatlarini nazorat qilish;
- umumiy va maxsus adabiyot bilan ishlash;
- surdopedagogika, surdopsixologiya, maxsus metodika bo'yicha bilimlarni bolalarning ta'lim va tarbiyasida ishlatishda;
- o'z ishlari natijalari va ish tajribalarini tahlil qilishda;
- ilg'or pedagogik tajribani umumlashtirishda namoyon bo'ladi.

Surdopedagog (pedagog) pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlar ega hamda surdopedagog qiyofasida quyidagi fazilatlar namoyon bo'la olishi kerak:

- Surdopedagog jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohatlar mohiyatini chuqur anglab etishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni bera olishi lozim.

- Surdopedagogning ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

- Surdopedagog o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz izlanishi lozim.

- Surdopedagog pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi kerak.

- Surdopedagog ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

- Surdopedagog ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

- Surdopedagog yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativlik layoqati, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) qoidalari chuqur o'zlashtirib olishga erishishlari lozim.

- Surdopedagog nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettira olishi kerak:

a) nutqning to'g'riligi;

b) nutqning aniqligi;

v) nutqning ifodaviyligi;

g) nutqning sofliigi (uning turli sheva so'zlaridan holi bo'lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishi); jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarni noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, so'kishda qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselyarizm (o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish) so'zlardan holi bo'lishi, Surdopedagogning nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi kerak;

d) nutqning ravonligi;

j) nutqning boyligi (hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish).

- Surdopedagog kiyinish madaniyatiga muvofiq ravishda kiyinishni o'zlashtirishga erishishi.

Surdopedagog shaxsiy hayotda pok, atrofdagilarga o'rnak bo'la olishi lozim.

Surdopedagog pedagogik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o'zida bir qator sifatlarining tarkib topishiga erishishi zarur. Chunonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni barataraf etishning uddasidan chiqa olishi zarur. O'quvchi, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to'la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiq. Ular bilan munosabat jarayonida o'quvchi (yoki hamkasbi, ota-onalar)ning muvaffaqiyatlarini e'tirof etishi, ularning yanada

boyishiga ishonch bildirishi u bilan tillasha olishiga imkon beradi⁵. Muloqot jarayonida surdopedagogning soʻzlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrihohlik, samimiylik, doʻstona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar koʻtarinki kayfiyatda boʻlishi zarur. Surdopedagog shaxsining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning oʻquvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar oʻrtasida obroʻ-eʻtibor qozonishini taʼminlaydi.

Pedagogik mahoratni egallash yoʻllari. Surdopedagog barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat maʼnaviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga oʻrnak boʻlishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini namoyon eta olishi, yetuk pedagog sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga oʻzining munosib hissasini qoʻshishi zarur.

Pedagogik mahorat – yuksak pedagogik tafakkur, taʼlim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qoʻllay olish qobiliyati boʻlib, u doimiy ravishda pedagogik bilimlarni oshirib borish, yangiliklardan xabardor boʻlish, ilgʻor texnologiyalarni oʻzlashtirish asosida tarkib topadi. Yosh, shuningdek, taʼlim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega boʻlgan surdopedagoglarning pedagogik mahoratga ega boʻlishlari oʻzini kasbiy jihatdan takomillashtirish yoʻlida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga taʼminlanadi. Ular quyidagilardan iborat:

- Mustaqil oʻqib-oʻrganish (pedagogika fanida roʻy berayotgan yangiliklar haqida maʼlumotlarni beruvchi yangi adabiyotlar, internet materiallari, vaqtli matbuot sahifalarida chop etilayotgan maʼlumotlar, shuningdek, ilgʻor texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan gʻoyalarni umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash).

- Hamkasb tajribali surdopedagoglar faoliyatini oʻrganish (taʼlim muassasasidan chetga chiqmagan holda tashkil etilib, vaqt, shuningdek, iqtisodiy nuqtai nazardan samarali sanaladi. Tajribali surdopedagoglar faoliyatini oʻrganish ular tomonidan tashkil etilayotgan mashgʻulotlarni kuzatish, tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu borada olingan taassurotlarni umumlashtirish asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir).

- Pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurs (institut)larida kasbiy malakalarini oshirish.

- Doimiy ravishda ilmiy anjumanlar (nazariy va amaliy konferensiya hamda seminarlar, pedagogik oʻqish hamda treninglar)da faol ishtirok etish.

Respublika hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning etakchi taʼlim muassasalarida ularning ish tajribalarini oʻrganish Pedagogik mahoratni egallashda

⁵ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o‘zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to‘g‘riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni aniqlash hamda ularni barataraf etish yo‘llarini topish imkoniyati mavjud. Pedagogik mahoratga ega bo‘lish ta‘lim-tarbiya samaradorligini ta‘minlash garovi bo‘libgina qolmay, ayni vaqtda surdopedagogning jamoadagi obro‘-ye‘tiborini ham oshiradi, o‘quvchilarga unga nisbatan hurmat yuzaga keladi. Kasbiy mahoratni oshirish yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo‘l qo‘yilgan yoki qo‘yilayotgan xatolardan holi bo‘lish, o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

O‘z davrlarida Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Yan Amos Komenskiy, Lev Tolstoy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy va boshqalar o‘z asarlarida o‘qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, uning shaxsida aks etishi zarur bo‘lgan sifatlar xususidagi qarashlarni yoritish orqali o‘zlari ham pedagogik madaniyatga ega ekanliklarini namoyon etganlar⁶. Binobarin, pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo‘lmagan shaxs ta‘lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta‘minlovchi fikrga ega bo‘lmaydi. Ularning pedagogik madaniyatlari negizini bolani tushuna olish, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo‘lish, vaziyatni to‘g‘ri baholash, yuzaga kelish ehtimoli bo‘lgan ziddiyatlarni o‘z vaqtida bartaraf etish, pedagogik faoliyatning haqligi, jamiyat taraqqiyoti hamda pedagogik jarayonda o‘quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g‘oyalarning hayot mavjudligini ta‘minlashda qudratli omil (vosita) ekanligiga ishonch kabilar tashkil etadi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da alohida ta‘kidlangan milliy model O‘zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlarini inobatga olish hamda ilg‘or fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida tayyorlangan kadr (mutaxassis) – komil inson va yetuk mutaxassis qiyofasini o‘zida to‘laqonli aks ettiruvchi namunadir.»Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g‘oyalarning amaliyotga tadbiiq etilishi O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy hayoti uchun muhim sanalgan bir qator holatlarning qaror topishiga olib keladi. O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g‘oyalarni amalga oshirish jarayonida surdopedagog kadrlar muhim rol o‘ynaydilar. Komil inson va yetuk malakali mutaxassis maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat jarayonida tarbiyalanar ekan,

⁶ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

ushbu jarayonda surdopedagoglarning o'rnini beqiyosdir. Shu bois ularning shaxsida bir qator ijobiy ma'naviy-axloqiy sifatlar namoyon bo'la olishi maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Surdopedagogika fani nimani o'rgatadi?
2. Surdopedagogika qaysi fanlarga tayanadi?
3. Surdopedagogika qanday metodlardan foydalanadi?
4. Surdopedagogikaning boshqa fanlar bilan nazariy aloqadorligini sxematik tarzda ko'rsatib bering.
5. Eshitish nuqsoni nutq rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
6. Biologik va ijtimoiy omillarning bog'liqligini ko'rsating.
7. Eshitish analizatorida nuqsonlarning paydo bo'lish sabablarini ayting.
8. Karlik va zaif eshituvchilikning bola rivojlanishida uning nutqiga va bilish faoliyatiga ta'siri nimalardan iborat?
9. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning asosiy rivojlanish qonuniyatlarini ayting.
10. Zamonaviy ta'lim sohasida «nuqson», «eshitish nuqsoni» atamaları o'rniga qanday atamalar qo'llanilmokda? Nima uchun?
11. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi eshitmaydigan bolalar maktab-internati ta'lim-tarbiya jarayonida qanday o'zgarishlar yuzaga kelishini keltirib chiqardi?
12. O'quvchilarning har tomonlama rivojlanishida nutqning rolini qanday tushunasiz?
13. Surdopedagoglik kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
14. Surdopedagog qanday sifatlarga ega bo'lishi zarur?
15. Surdopedagog kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
16. Surdopedagog kasbiga qanday pedagogik talablar qo'yilmoqda?
17. O'zbek surdopedagogikasining nazariy jihatdan asoslanishi qaysi olimlar faoliyati bilan bog'liq?
18. Korreksiya pedagogikasining surdopedagogika bilan bog'liq yo'nalishlarini sanab o'ting.
19. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limini o'rganishga qaratilgan so'rov qaydnomasini ishlab chiqing.
20. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar qiziqishlarini o'rganishga qaratilgan so'rov qaydnomasini ishlab chiqing.

Tayanch tushunchalar:

Ta'lim – bolalarni bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ongiga va xulqiga ta'sir etish, bilish faoliyatini rivojlantirish.

Tarbiya – bolalarga ilmiy bilimlar tizimini singdirish va buning natijasida har tomonlama shakllangan kishini tarbiyalash.

Korreksiya – tuzatish, yaxshilash degan ma’noni anglatadi. Nuqsonli bolalarning psixik va jismoniy taraqqiyotidagi kamchiliklarni pedagogik metod va chora-tadbirlar yordamida qisman yoki butunlay yo‘qotish.